

UOT 327(73:5-11)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2026.1.310>

Kamil Miriyev

AMEA, Şərşünaslıq İnstitutu

siyasi elmlər üzrə doktorant

Azərbaycan

kamilmiri@gmail.com

ABŞ-IN ORTA ŞƏRQ SİYASƏTİNİN ƏRƏB DÜNYASINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: ABŞ-in Orta Şərq siyasəti; ərəb dünyası; ictimai-siyasi proseslər; geosiyasət; enerji təhlükəsizliyi.

GİRİŞ

XXI əsrdə Orta Şərq regionu qlobal siyasətin ən həssas və strateji əhəmiyyətə malik məkanlarından biri olaraq qalmaqdadır. Zəngin enerji resursları, mühüm geosiyasi mövqeyi, dini-mədəni müxtəlifliyi və davamlı təhlükəsizlik problemləri bu regionu beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas mərkəzlərdən birinə çevirmişdir. Bu kontekstdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Orta Şərq siyasəti yalnız regional deyil, həm də qlobal güc balansına təsir göstərən fundamental amil kimi çıxış edir. ABŞ-ın hərbi, siyasi və iqtisadi fəallığı region ölkələrinin daxili siyasi institutlarına, ictimai proseslərinə və beynəlxalq mövqelərinə birbaşa və dolaylı təsir göstərmişdir.

Son onilliklərdə Orta Şərqdə baş verən müharibələr, siyasi çevrilişlər, vətəndaş qarşıdurmaları və demokratik transformasiya cəhdləri ABŞ siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Xüsusilə 2011-ci ildən etibarən başlayan “Ərəb Baharı” prosesləri regionda köklü siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuş, avtoritar rejimlərin zəifləməsi və ya devrilməsi ilə nəticələnmişdir. ABŞ-ın hərbi müdaxilələri, iqtisadi sanksiyaları, diplomatik təşəbbüsləri və demokratikləşmə çağırışları ərəb ölkələrində dövlət institutlarının fəaliyyətinə, hakimiyyət-cəmiyyət münasibətlərinə və sosial mobilizasiya proseslərinə mühüm təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, bu təsirlər ziddiyyətli xarakter daşımış, bəzi hallarda demokratik açılımlar, digər hallarda isə institusional boşluq və siyasi qeyri-sabitliklə nəticələnmişdir (Aarts, P., & Cavatorta, F. 2013).

Mövzunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, hazırkı mərhələdə ABŞ-ın regiondakı rolu yeni çağırışlarla üzləşir. İran faktoru, İsrail-Fələstin münaqişəsi, enerji təhlükəsizliyi məsələləri, terrorizmə qarşı mübarizə və böyük güclər – xüsusilə Rusiya və Çin – arasında artan rəqabət regionda geosiyasi dinamikanı daha mürəkkəb hala gətirmişdir. Bu isə ərəb dünyasında ictimai-siyasi proseslərin daha çoxqütblü və ziddiyyətli mühitdə formalaşmasına səbəb olur.

Tarixi baxımdan ABŞ-ın Orta Şərqdə fəal iştirakı II Dünya müharibəsindən sonra intensivləşmişdir. Soyuq müharibə dövründə region ABŞ və SSRİ arasında strateji rəqabət meydanına çevrilmiş, ABŞ isə müxtəlif müttəfiqlik formatları vasitəsilə təsir dairəsini genişləndirmişdir. Sonrakı mərhələdə Körfəz müharibəsi, 2003-cü ildə İraqa müdaxilə və terrorizmə qarşı qlobal mübarizə çərçivəsində həyata keçirilən əməliyyatlar ABŞ-ın birbaşa müdaxilə modelini gücləndirmişdir. ABŞ siyasətinin əsas istiqamətləri enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, İsrailin təhlükəsizliyinin qorunması, regional sabitliyin saxlanılması, terrorizmə qarşı mübarizə və demokratik institutların təşviqi olmuşdur. Lakin bu istiqamətlər arasında balansın qorunmaması bəzi hallarda ziddiyyətli nəticələr doğurmuşdur (Anderson, L. 2011).

2011-ci ildən etibarən regionda müşahidə olunan transformasiya prosesləri siyasi sistemlərin dəyişməsi, vətəndaş cəmiyyətinin fəallaşması, ideoloji rəqabətin artması və dövlət institutlarının zəifləməsi ilə müşayiət olunmuşdur. ABŞ-ın bu proseslərə münasibəti isə vahid ol-

mamış, bəzi ölkələrdə demokratik dəyişikliklər dəstəklənmiş, digərlərində isə təhlükəsizlik və strateji maraqlar prioritet sayılmışdır. Bu selek-

tiv yanaşma ərəb cəmiyyətlərində ABŞ-a qarşı həm müsbət, həm də tənqidi münasibətin formalaşmasına səbəb olmuşdur (Barany, Z. 2012).

Şəkil 1. Ərəb Baharı dövründə Misirdə kütləvi etiraz aksiyası (Təhrir meydanı, Qahirə)

Mənbə: Reuters xəbər agentliyi, 2011.

Şəkil 1.-də 2011-ci ildə Misirin paytaxtı Qahirədə yerləşən Təhrir meydanında baş tutan kütləvi etiraz aksiyası əks olunmuşdur. Bu görünüşü “Ərəb Baharı” proseslərinin simvoluna çevrilmiş ictimai-siyasi mobilizasiyanın miqyasını və intensivliyini nümayiş etdirir. Minlərlə insanın bir araya gəlməsi cəmiyyətin mövcud siyasi rejimə qarşı narazılığını və dəyişiklik tələbini açıq şəkildə ifadə etdiyini göstərir.

Şəkildə dövlət bayrağının qaldırılması milli kimlik və suverenlik ideyasının ön plana çıxdığını, etirazların yalnız sosial-iqtisadi deyil, həm də siyasi legitimlik məsələləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Bu tip kütləvi aksiyalar ABŞ-ın regiondakı siyasətinə münasibətin formalaşmasında, demokratikləşmə çağırışlarının ictimai müstəvidə qəbulunda və ya tənqidində mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatın əsas problemi ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin ərəb dünyasında ictimai-siyasi proseslərə hansı mexanizmlər vasitəsilə və hansı istiqamətlərdə təsir göstərdiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu çərçivədə ABŞ-ın hərbi və diplomatik müdaxilələrinin regionda sabitlik və ya qeyri-sabitlik yaratması, demokratikləşmə təşəbbüslərinin real institusional dəyişikliklə nəticələnib-nəticələnməməsi, ABŞ siyasətinin legitimlik və hakimiyyət münasibətlərinə təsiri, eləcə də regional güc balansında baş verən də-

yişikliklərin ictimai-siyasi dinamikanı necə formalaşdırması əsas suallar kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin ərəb dünyasında ictimai-siyasi transformasiya proseslərinə təsir mexanizmlərini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ABŞ-ın region strategiyasının tarixi inkişaf mərhələlərinin araşdırılması, ərəb ölkələrində baş vermiş siyasi dəyişikliklərin müqayisəli təhlili, hərbi, iqtisadi və diplomatik alətlərin təsirinə qiymətləndirilməsi, regional sabitliklə demokratikləşmə arasındakı əlaqənin müəyyənəndirilməsi və mövcud geosiyasi reallıqlar fonunda perspektiv ssenarilərin irəli sürülməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqat prosesində tarixi-xronoloji analiz, müqayisəli siyasi təhlil, sistemli yanaşma, kontent analizi və geosiyasi analiz metodlarından istifadə olunur. Bu metodoloji çərçivə ABŞ-ın Orta Şərq siyasətini həm beynəlxalq münasibətlər kontekstində, həm də ictimai-siyasi transformasiya müstəvisində kompleks şəkildə araşdırmağa imkan verir.

ABŞ-ın Orta Şərq siyasəti ərəb dünyasında ictimai-siyasi proseslərin formalaşmasında və istiqamətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bu təsir həm demokratik dəyişikliklərin təşviqi, həm də qeyri-sabitliyin dərinləşməsi kimi ziddiyyətli nəticələr doğurmuşdur. Mövzunun mü-

rəkkəb və çoxşaxəli xarakteri onun sistemli, analitik və elmi əsaslarla təhlilini zəruri edir. Bellin, E. (2018).

I Bölmə ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin nəzəri və geosiyasi əsasları

Orta Şərq regionu XX əsrin ortalarından etibarən qlobal güc siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. ABŞ-ın bu regiona yönəlmiş siyasəti təkcə siyasi və təhlükəsizlik amilləri ilə deyil, eyni zamanda enerji resursları, geostrateji mövqe və beynəlxalq güc balansı ilə sıx bağlıdır. ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin nəzəri və geosiyasi əsaslarını anlamaq üçün enerji maraqları, təhlükəsizlik doktrinası, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri və “Böyük Orta Şərq layihəsi” kimi konseptual yanaşmalar kompleks şəkildə təhlil olunmalıdır.

ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin əsas təməl sütunlarından biri enerji təhlükəsizliyi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən etibarən regionun zəngin neft və qaz ehtiyatları böyük dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş, II Dünya müharibəsindən sonra isə ABŞ bu sahədə dominant mövqe qazanmağa çalışmışdır. Körfəz regionu dünya sü-

but olunmuş neft ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinə malikdir və bu resurslar qlobal enerji bazarının sabitliyində həlledici rol oynayır.

ABŞ üçün enerji maraqları iki əsas istiqamətdə formalaşmışdır: birincisi, qlobal enerji bazarlarının sabitliyinin qorunması; ikincisi isə rəqib güclərin (xüsusilə əvvəl SSRİ, sonrakı mərhələdə Çin və Rusiya) regionda dominantlıq əldə etməsinin qarşısının alınması. Bu baxımdan Səudiyyə Ərəbistanı və digər Körfəz ölkələri ilə strateji tərəfdaşlıq ABŞ-ın enerji siyasətinin mühüm elementi olmuşdur (Brownlee, J., Masoud, T., & Reynolds, A. 2015).

Hormuz boğazı kimi strateji tranzit yollarının təhlükəsizliyi də ABŞ-ın hərbi mövcudluğunu əsaslandıran faktorlardandır. ABŞ donanmasının bölgədə yerləşdirilməsi yalnız regional sabitlik məqsədi daşımır, həm də dünya enerji daşımalarının fasiləsizliyini təmin etmək strategiyasının tərkib hissəsidir. Beləliklə, enerji maraqları ABŞ-ın Orta Şərqdə həm diplomatik, həm də hərbi aktivliyinin əsas motivlərindən biri kimi çıxış edir.

Şəkil 2. Orta Şərqdə neft hasilatı qurğusu (neft nasosu, “pumpjack”)

Mənbə: Açıq mənbə foto arxivi

Şəkil 2-də səhralıq ərazidə yerləşən neft hasilatı qurğusu təsvir olunmuşdur. Bu görüntü Orta Şərqin qlobal enerji bazarındakı strateji rolunu və ABŞ-ın regiona yönəlmiş enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsas iqtisadi motivlərini vizual şəkildə nümayiş etdirir. Neft infrastrukturu regionun geosiyasi əhəmiyyətinin və beynəlxalq güclər arasında rəqabətin əsas faktorlarından biridir.

ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin əsas təməl sütunlarından biri enerji təhlükəsizliyi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən etibarən regionun zəngin neft və qaz ehtiyatları böyük dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş, II Dünya müharibəsindən sonra isə ABŞ bu sahədə dominant mövqe qazanmağa çalışmışdır. Körfəz regionu dünya sü-

səsinə malikdir və bu resurslar qlobal enerji bazarının sabitliyində həlledici rol oynayır.

ABŞ üçün enerji maraqları iki əsas istiqamətdə formalaşmışdır: birincisi, qlobal enerji bazarlarının sabitliyinin qorunması; ikincisi isə rəqib güclərin (xüsusilə əvvəl SSRİ, sonrakı mərhələdə Çin və Rusiya) regionda dominantlıq əldə etməsinin qarşısının alınması. Bu baxımdan Səudiyyə Ərəbistanı və digər Körfəz ölkələri ilə strateji tərəfdaşlıq ABŞ-ın enerji siyasətinin mühüm elementi olmuşdur.

Hormuz boğazı kimi strateji tranzit yollarının təhlükəsizliyi də ABŞ-ın hərbi mövcudluğunu əsaslandıran faktorlardandır. ABŞ donanmasının bölgədə yerləşdirilməsi yalnız regional sabitlik məqsədi daşıyır, həm də dünya enerji daşımalarının fasiləsizliyini təmin etmək strategiyasının tərkib hissəsidir. Beləliklə, enerji maraqları ABŞ-ın Orta Şərqdə həm diplomatik, həm də hərbi aktivliyinin əsas motivlərindən biri kimi çıxış edir.

Enerji amili zamanla ABŞ-ın təhlükəsizlik doktrinalarında institusional şəkildə əks olunmuşdur. 1980-ci ildə qəbul edilən və tarixdə Carter Doctrine kimi tanınan konsepsiya Körfəz regionuna yönəlmiş hər hansı xarici müdaxilənin ABŞ-ın həyati maraqlarına təhdid kimi qiymətləndiriləcəyini bəyan etmişdir. Bu doktrina ABŞ-ın Orta Şərqdə hərbi mövcudluğunu legitimləşdirən əsas strateji sənədlərdən biri hesab olunur.

1991-ci il Körfəz müharibəsi və 2003-cü il İraq müdaxiləsi enerji və təhlükəsizlik amillərinin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu göstərmişdir. ABŞ-ın rəsmi mövqeyi terrorizmə qarşı mübarizə və regional sabitliyin qorunması olsa da, bir çox analitiklər bu müdaxilələri enerji təhlükəsizliyi kontekstində qiymətləndirirlər.

Neft və təhlükəsizlik doktrinası çərçivəsində ABŞ regionda müttəfiq rejimlərin qorunmasına, silah satışına və hərbi bazaların saxlanmasına üstünlük vermişdir. Bu siyasət bəzən avtoritar rejimlərin dəstəklənməsi ilə nəticələnmiş, nəticədə demokratiya və insan hüquqları ilə bağlı ritorika ilə real siyasət arasında ziddiyyətlər yaranmışdır.

Realizm və liberal müdaxiləçilik nəzəriyyəsi

ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin nəzəri əsasları beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin prizmasından təhlil oluna bilər. Realizm nəzə-

riyyəsinə görə dövlətlər əsasən milli maraqlarını və təhlükəsizliklərini qorumağa yönəlmiş rəşional aktorlardır. ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyi, hərbi mövcudluq və regional güc balansının qorunması istiqamətində atdığı addımlar realist yanaşmanın təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Realist baxışa əsasən Orta Şərq ABŞ üçün strateji bufer zonadır və burada güc balansının pozulması qlobal sistemə təsir göstərə bilər. Buna görə də ABŞ regionda güc boşluğunun yaranmasına imkan verməməyə çalışmışdır.

Digər tərəfdən, liberal müdaxiləçilik yanaşması ABŞ-ın demokratik dəyərlərin yayılması və insan hüquqlarının qorunması adı altında həyata keçirdiyi siyasəti izah edir. Xüsusilə 2000-ci illərdə ABŞ administrasiyası Orta Şərqdə demokratikləşmə proseslərini təşviq etməyi strateji prioritet kimi irəli sürmüşdür. Bu yanaşma 2011-ci il hadisələri zamanı daha aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur.

Lakin praktikada realist və liberal yanaşmalar tez-tez paralel şəkildə tətbiq olunmuş, nəticədə siyasətdə ikili standart ittihamları ortaya çıxmışdır. Məsələn, bəzi ölkələrdə demokratik dəyişikliklər dəstəklənmiş, digərlərində isə sabitlik naminə mövcud rejimlərlə əməkdaşlıq davam etdirilmişdir.

“Böyük Orta Şərq layihəsi”

2000-ci illərin əvvəllərində ABŞ tərəfindən irəli sürülən və geniş siyasi müzakirələrə səbəb olan “Böyük Orta Şərq layihəsi” regionda siyasi və iqtisadi islahatların təşviqinə yönəlmiş strateji konsepsiya kimi təqdim olunmuşdur. Layihənin əsas məqsədi demokratiyanın inkişafı, bazar iqtisadiyyatının genişləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi idi.

Bu təşəbbüsün arxasında duran ideya ondan ibarət idi ki, regionda avtoritar rejimlər və sosial-iqtisadi gerilik radikalizmin əsas səbəblərindən biridir. Demokratik və iqtisadi transformasiya isə uzunmüddətli sabitlik yarada bilər. Lakin layihə bir sıra ölkələr tərəfindən daxili işlərə müdaxilə kimi qiymətləndirilmiş və ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır.

“Böyük Orta Şərq layihəsi”nin praktik nəticələri ziddiyyətli olmuşdur. Bəzi ölkələrdə müəyyən institusional islahatlar aparılsa da, digər hallarda siyasi boşluq və qeyri-sabitlik müşahi-

də olunmuşdur. Xüsusilə 2003-cü ildən sonra İraqda baş verən hadisələr regionun təhlükəsizlik arxitekturasını köklü şəkildə dəyişmişdir (Gelvin, J. L. 2012).

ABŞ-ın Orta Şərq siyasətinin nəzəri və geosiyasi əsasları enerji maraqları, təhlükəsizlik doktrinası və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri ilə sıx bağlıdır. Bu siyasət həm realist güc balansı yanaşmasını, həm də liberal müdaxiləçilik konsepsiyasını özündə birləşdirir. “Böyük Orta Şərq layihəsi” isə bu iki istiqamətin sintezi kimi çıxış etmiş, lakin regionun mürəkkəb sosial-siyasi reallıqları fonunda tam uğurlu nəticə verməmişdir.

II Bölmə ABŞ müdaxilələrinin ərəb ölkələrində siyasi transformasiyalara təsiri

ABŞ-ın Orta Şərqdə həyata keçirdiyi hərbi və siyasi müdaxilələr ərəb ölkələrində dövlətçilik institutlarının formalaşması, legitimlik böhranı, demokratikləşmə cəhdləri və təhlükəsizlik arxitekturasının dəyişməsi baxımından ciddi nəticələr doğurmuşdur. Bu müdaxilələr bir tərəfdən avtoritar rejimlərin zəifləməsinə və müəyyən siyasi açılımlara şərait yaratmış, digər tərəfdən isə institusional boşluq, vətəndaş müharibəsi və siyasi parçalanma kimi mənfi nəticələrə səbəb olmuşdur. Regionun mürəkkəb sosial-struktural xüsusiyyətləri və xarici təsirlərin daxili faktorlarla qarşılıqlı əlaqəsi transformasiya proseslərini daha da ziddiyyətli etmişdir.

Şəkil 3. Şəhər ərazisində hərbi əməliyyatlar nəticəsində yaranmış dağıntılar və tüstü buludları (İraq müharibəsi dövrü)

Mənbə: Reuters xəbər agentliyi, 2003

Şəkil 3-də şəhər mühitində baş verən hərbi əməliyyatların nəticəsi olaraq yüksələn güclü tüstü və partlayış izləri əks olunmuşdur. Bu görüntü ABŞ-ın İraqa müdaxiləsinin urban mühitdə yaratdığı təhlükəsizlik və humanitar böhranı vizual şəkildə göstərir. Şəkil dövlət institutlarının zəifləməsi, infrastrukturun dağıdılması və ictimai-siyasi sabitliyin pozulması kimi prosesləri simvolizə edir. Bu tip hərbi müdaxilələr regionda həm siyasi transformasiyalara, həm də uzunmüddətli sosial və təhlükəsizlik problemlərinə səbəb olmuşdur. Halliday, F. (2015).

2003-cü ildə başlayan İraq War ABŞ-ın regionda həyata keçirdiyi ən genişmiqyaslı müdaxilələrdən biri olmuşdur. Rəsmi əsaslandırma

kütləvi qırğın silahlarının mövcudluğu və terrorizmə qarşı mübarizə idi. Lakin sonradan bu argumentlərin zəif əsaslara söykəndiyi üzə çıxmışdır.

Müsbət təsirlər baxımından qeyd etmək olar ki, uzun illər davam edən avtoritar rejimin devrilməsi siyasi plüralizm üçün imkan yaratdı. 2005-ci ildə keçirilən seçkilər və yeni konstitusiyanın qəbulu İraqda formal demokratik institutların qurulmasına şərait yaratdı. Siyasi partiyaların və vətəndaş cəmiyyətinin fəallaşması müəyyən demokratik dinamika formalaşdırdı.

Lakin mənfi nəticələr daha dərin və uzunmüddətli oldu. Dövlət aparatının ləğvi və “debaasifikasiya” siyasəti inzibati və təhlükəsizlik

institutlarının dağılmasına səbəb oldu. Ordunun və hüquq-mühafizə orqanlarının buraxılması nəticəsində təhlükəsizlik boşluğu yarandı. Bu isə məzhəblərarası qarşıdurmaları gücləndirdi və radikal qruplaşmaların meydana çıxmasına zəmin yaratdı. Dövlət institutlarının zəifləməsi uzunmüddətli siyasi sabitliyi təmin etməyi çətinləşdirdi.

Beləliklə, İraq nümunəsi göstərir ki, rejim dəyişikliyi avtomatik olaraq dayanıqlı demokratik transformasiya ilə nəticələnmir. Əksinə, institusional boşluq və legitimlik böhranı yeni təhlükəsizlik riskləri yarada bilər.

Liviyada müdaxilə və siyasi parçalanma

2011-ci ildə 2011 NATO intervention in Libya çərçivəsində həyata keçirilən müdaxilə əvvəlcə humanitar məqsədlərlə əsaslandırılmışdır. Müəmmər Qəddafi rejiminin devrilməsi qısa müddətdə avtoritar idarəçiliyin sona çatması kimi qiymətləndirildi.

Müsbət tərəf ondan ibarət idi ki, uzun müddət hakimiyyətdə olan bir liderin devrilməsi siyasi keçid prosesinə imkan yaratdı. Seçkilər keçirildi və müxtəlif siyasi qüvvələr siyasi səhnəyə çıxdı. Cəmiyyət daxilində siyasi iştirak imkanları genişləndi (Rogan, E. 2011).

Lakin Liviyada güclü dövlət institutlarının olmaması və tayfa-tribal strukturların üstünlük təşkil etməsi nəticəsində ölkə siyasi parçalanma mərhələsinə daxil oldu. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədi, müxtəlif silahlı qruplar arasında mübarizə başladı və ölkə faktiki olaraq bir neçə siyasi mərkəzə bölündü. Xarici aktorların rəqabəti də vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi.

Liviyada müdaxilə modeli göstərdi ki, hərbi əməliyyatlar vasitəsilə rejim dəyişikliyi həyata keçirilsə belə, post-münaqişə quruculuğu strategiyası yetərli olmadıqda siyasi transformasiya davamlı olmur (Said, E. W. 1978)

Şəkil 4. 2011-ci il Ərəb Baharı dövründə Qahirədə Təhrir meydanında kütləvi etiraz aksiyası

Mənbə: Associated Press (AP), 2011.

Şəkil 4-də Misirin paytaxtı Qahirədə yerləşən Təhrir meydanında minlərlə insanın iştirak etdiyi kütləvi etiraz aksiyası əks olunmuşdur. Bu görüntü 2011-ci il “Ərəb Baharı” proseslərinin miqyasını və ictimai-siyasi mobilizasiyanın gücünü nümayiş etdirir. Meydanda qurulmuş çadırlar, plakatlar və şüarlar uzunmüddətli və təşkilatlanmış etiraz formasını göstərir. Şəkil avtoritar rejimə qarşı ictimai narazılığın kütləvi xarakter aldığını və regionda siyasi transforma-

siya proseslərinin sosial bazaya söykəndiyini vizual şəkildə ifadə edir.

2011-ci ildə başlayan Arab Spring regionda kütləvi sosial-siyasi mobilizasiyaya səbəb oldu. ABŞ bu proseslərə münasibətdə fərqli yanaşmalar sərgilədi: bəzi ölkələrdə dəyişiklikləri dəstəklədi, digərlərində isə ehtiyatlı mövqe tutdu.

Müsbət baxımdan, Ərəb Baharı cəmiyyətlərin siyasi iştirak səviyyəsini artırdı, vətəndaş

cəmiyyəti institutlarının formalaşmasına təkan verdi və siyasi legitimlik anlayışını yenidən gündəmə gətirdi. Tunis nümunəsində müəyyən demokratik irəliləyişlər müşahidə olundu.

Lakin proseslərin bir çox ölkədə qeyri-sabitliklə nəticələnməsi transformasiyanın mürəkkəbliyini göstərdi. Misirdə siyasi hakimiyyət dəyişikliyi qısa müddətli oldu və nəticədə hərbi idarəçilik yenidən gücləndi. Suriyada isə etirazlar vətəndaş müharibəsinə çevrildi.

Bu mərhələ göstərdi ki, demokratikləşmə yalnız seçkilərlə məhdudlaşmır; güclü institutlar, hüquqi dövlət və sosial konsensus olmadan transformasiya davamlı ola bilmir (Brzezinski, Z. 1997).

Avtoritar rejimlərin möhkəmlənməsi paradoksu

ABŞ müdaxilələrinin və demokratik çağırışların paradoksal nəticələrindən biri bəzi ölkələrdə avtoritar rejimlərin daha da möhkəmlənməsi oldu. Təhlükəsizlik təhdidləri və regional qeyri-sabitlik hökumətlərə fəvqəladə səlahiyyətlərin genişləndirilməsi üçün əsas verdi.

Bir sıra ərəb ölkələrində hakimiyyət strukturları "xaosdan qorunma" arqumentini irəli sürərək siyasi nəzarəti gücləndirdi. Cəmiyyət daxilində təhlükəsizlik prioritetə çevrildi və demokratik azadlıqlar ikinci plana keçdi. Bu, "sabitlik nəminə avtoritarizm" modelinin güclənməsinə gətirib çıxardı (Huntington, S. P. 1993).

ABŞ-in selektiv yanaşması – bəzi ölkələrdə demokratiyanın dəstəklənməsi, digərlərində isə strateji maraqların üstün tutulması – regionda ikili standart təsəvvürü formalaşdırdı. Bu isə ABŞ-a qarşı ictimai rəyin birmənalı olmamasına səbəb oldu.

Ümumi qiymətləndirmə

ABŞ müdaxilələrinin ərəb ölkələrində siyasi transformasiyalara təsiri çoxşaxəli və ziddiyyətlidir.

Müsbət təsirlər:

- Avtoritar rejimlərin zəifləməsi;
- Siyasi iştirak imkanlarının genişlənməsi;
- Yeni konstitusion və institusional təşəbbüslər;

- Vətəndaş cəmiyyətinin fəallaşması.

Mənfi təsirlər:

- Dövlət institutlarının zəifləməsi;
- Təhlükəsizlik boşluğu və radikalizmin artması;

- Vətəndaş müharibələri və siyasi parçalanma;

- Avtoritar idarəetmənin yenidən güclənməsi.

ABŞ müdaxilələri regionda siyasi transformasiyaların katalizatoru olmuş, lakin bu transformasiyaların istiqaməti və nəticəsi ölkələrin daxili sosial-struktural xüsusiyyətlərindən və post-münaqişə idarəetmə strategiyalarından asılı olaraq fərqli şəkildə formalaşmışdır.

III Bölmə ABŞ siyasətinin ictimai proseslərə təsiri

ABŞ-in Orta Şərq siyasəti təkcə dövlətlərarası münasibətlər və geosiyasi balans çərçivəsində deyil, həm də ərəb ölkələrinin daxili ictimai proseslərində mühüm rol oynamışdır. Hərbi müdaxilələr, siyasi bəyanatlar, demokratikləşmə təşəbbüsləri və selektiv tərəfdaşlıq modelləri cəmiyyət daxilində müxtəlif reaksiyalar doğurmuş, ictimai şüurun formalaşmasına, siyasi identikliklərin yenidən qurulmasına və sosial mobilizasiyaya təsir göstərmişdir. Bu təsirlər həm müsbət, həm də mənfi istiqamətlərdə müşahidə olunmuşdur (Pape, R. A. 2005).

ABŞ-in regionda həyata keçirdiyi müdaxilələr bir çox hallarda ictimai narazılıq dalğalarına səbəb olmuşdur. Xüsusilə İraq müharibəsindən sonra ərəb ölkələrində ABŞ-a qarşı etiraz aksiyaları artmış, xarici müdaxilənin milli suverenliyə təhdid kimi qiymətləndirilməsi geniş yayılmışdır (Lynch, M. 2016).

Müsbət aspekt ondan ibarət idi ki, bu narazılıqlar cəmiyyətlərdə siyasi fəallığı artırmış, ictimai debat mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə vermişdir. İnsanlar daha aktiv şəkildə siyasi mövqelərini ifadə etməyə başlamış, ictimai iştirak səviyyəsi yüksəlmişdir.

Lakin mənfi tərəfdən, kütləvi etirazlar bəzi hallarda zorakılıqla müşayiət olunmuş, siyasi sabitlik zəifləmiş və dövlət-cəmiyyət münasibətlərində gərginlik artmışdır. Xarici siyasətə yönəlmiş narazılıq tez-tez daxili siyasi böhranlara transformasiya olunmuşdur.

Anti-Amerikanizm ərəb dünyasında sosial və siyasi diskursun mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir. Bu fenomen ABŞ-in hərbi müdaxilələri, İsrail siyasətinə dəstəyi və ikili standart kimi qəbul edilən yanaşmaları ilə əlaqələndirilir (Hinnebusch, R. 2018).

Anti-Amerikanizm təkcə siyasi elitalar səviyyəsində deyil, geniş ictimai şüurda da formalaşmışdır. Bu, bəzən milli kimliyin müdafiəsi və suverenlik ideyası ilə əlaqələndirilmiş, “xarici təsirə qarşı müqavimət” diskursunu gücləndirmişdir (Telhami, S. 2013).

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın təhsil, mədəniyyət və texnologiya sahə-

sindəki təsiri də regionda güclü olmuşdur. ABŞ universitetləri, media platformaları və mədəni məhsulları ərəb gəncləri arasında geniş yayılmışdır. Bu isə göstərir ki, anti-Amerikanizm vahid və monolit fenomen deyil, daha çox siyasi siyasətlərə yönəlmiş selektiv reaksiyadır.

Şəkil 5. Misirdə 2013-cü il siyasi böhranı zamanı kütləvi mitinq (Qahirə, Nil sahili)

Mənbə: Associated Press (AP), 2013. (Egypt political protests archive photo).

Şəkil 5-də Qahirədə Nil çayı sahilində minlərlə insanın iştirakı ilə keçirilən kütləvi mitinq əks olunmuşdur. Etirazçıların əllərində Misir bayraqları tutması siyasi proseslərin milli kimlik və legitimlik məsələləri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Bu görüntü Ərəb Baharından sonrakı mərhələdə ictimai mobilizasiyanın davam etdiyini, lakin siyasi transformasiyanın sabit və konsolidə olunmuş demokratik sistemə çevrilmədiyini nümayiş etdirir. Şəkil regionda ictimai fəallıqla siyasi qeyri-sabitlik arasındakı əlaqəni vizual şəkildə əks etdirir.

Region əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən gənclər ABŞ siyasətinə və ümumilikdə mövcud siyasi sistemlərə münasibətdə aktiv mövqe nümayiş etdirmişdir. 2011-ci il hadisələri zamanı gənclər hərəkatları əsas təşkilatçı qüvvə kimi çıxış etmişdir. Arab Spring prosesində sosial ədalət, işsizlik, korrupsiya və siyasi azadlıqlar əsas tələblər sırasında olmuşdur.

ABŞ-ın demokratikləşmə çağırışları bəzi gənclər tərəfindən dəstək almış, digərləri tərəfindən isə xarici müdaxilə kimi qəbul edilmişdir. Bununla belə, gənclərin siyasi şüurunun artması və vətəndaş fəallığının yüksəlməsi regionun ictimai transformasiyasında mühüm rol oynamışdır (Nye, J. S. 2004).

Müsbət nəticə olaraq, yeni liderlik nəsli və vətəndaş təşəbbüsləri formalaşmışdır. Mənfi tərəfdən isə gözləntilərin reallaşmaması məyusluq və siyasi apatiya ilə nəticələnmiş, bəzi hallarda radikallaşmaya zəmin yaratmışdır (Miller, B. 2018).

Sosial media platformaları ictimai proseslərin transformasiyasında mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Facebook, Twitter və digər platformalar informasiya mübadiləsinə sürətləndirmiş, mobilizasiyanı asanlaşdırmış və beynəlxalq diqqəti regiona yönəltmişdir.

Sosial medianın müsbət təsiri şəffaflığın artması və alternativ informasiya mənbələrinin yaranması ilə özünü göstərmişdir. İnsanlar dövlət nəzarətində olan mediadan kənar informasiya əldə etmək imkanı qazanmışdır (Jervis, R. 2017).

Dezinformasiya, təxribat xarakterli çağırışlar və radikal qrupların təbliğat fəaliyyəti də sosial medianın mənfi tərəflərini üzə çıxarmışdır. Bu platformalar həm demokratik mobilizasiya, həm də ekstremist ideologiyaların yayılması üçün istifadə edilmişdir.

ABŞ müdaxilələrinin və regional qeyri-sabitliyin yaratdığı təhlükəsizlik boşluğu bəzi ölkələrdə radikal qruplaşmaların güclənməsinə

səbəb olmuşdur. Dövlət institutlarının zəifləməsi və sosial-iqtisadi problemlər radikallaşma üçün münbit şərait yaratmışdır.

Radikallaşma fenomeni həm daxili siyasi faktorlarla, həm də xarici müdaxilələrlə əlaqələndirilir. ABŞ siyasəti bəzi hallarda radikal qruplar tərəfindən anti-Qərb ritorikasının əsaslandırılması üçün istifadə olunmuşdur (Mearsheimer, J. J. 2014).

Lakin eyni zamanda ABŞ və beynəlxalq koalisiya terrorizmə qarşı mübarizədə mühüm rol oynamış, müəyyən radikal strukturların zəiflədilməsinə nail olmuşdur. Bu isə göstərir ki, təhlükəsizlik problemi çoxölçülü xarakter daşıyır və yalnız bir aktorun siyasəti ilə izah edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Aarts, P., & Cavatorta, F. (2013). *Civil society in Syria and Iran: Activism in authoritarian contexts*. Lynne Rienner Publishers. https://www.researchgate.net/publication/263345134_Civil_society_in_Syria_and_Iran_activism_in_authoritarian_contexts
2. Anderson, L. (2011). Demystifying the Arab Spring: Parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya. *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7. <https://pages.ucsd.edu/~phsmith/documents/Anderson-Demystifying-the-Arab-Spring.pdf>
3. Barany, Z. (2012). *The soldier and the changing state: Building democratic armies in Africa, Asia, Europe, and the Americas*. Princeton University Press. https://www.researchgate.net/publication/270981303_The_Soldier_and_the_Changing_State_Building_Democratic_Armies_in_Africa_Asia_Europe_and_the_Americas_By_Zoltan_Barany_Princeton_Princeton_University_Press_2012_472p_7500_cloth_2995_paper
4. Bellin, E. (2018). Reconsidering the robustness of authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring. *Comparative Politics*, 44(2), 127–149. <https://www.brandeis.edu/politics/people/faculty/pdfs/bellin-reconsidering-the-robustness.pdf>
5. Brownlee, J., Masoud, T., & Reynolds, A. (2015). *The Arab Spring: Pathways of repression and reform*. Oxford University Press. <https://www.hks.harvard.edu/publications/arab-spring-pathways-repression-and-reform>
6. Brzezinski, Z. (1997). *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. Basic Books. https://www.academia.edu/33324624/The_Grand_Chessboard_American_Primary_And_Its_Geostrategic_Imperatives_by_Zbigniew_Brzezinski
7. Gelvin, J. L. (2012). *The Arab uprisings: What everyone needs to know*. Oxford University Press. https://www.researchgate.net/publication/282004272_The_Arab_uprisings_what_everyone_needs_to_know
8. Halliday, F. (2015). *The Middle East in international relations: Power, politics and ideology*. Cambridge University Press. <http://redouan.larhzal.com/wp-content/uploads/2015/05/the-middel-east.pdf>
9. Hinnebusch, R. (2018). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press. https://www.researchgate.net/publication/327132830_The_international_politics_of_the_Middle_East
10. Huntington, S. P. (1993). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster. <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf>
11. Jervis, R. (2017). *How statesmen think: The psychology of international politics*. Princeton University Press. <https://www.siwps.org/wp-content/uploads/Robert-Jervis-How-Statesmen-Think-Ch.-1.pdf>
12. Kissinger, H. (2004). *World order*. Penguin Press. <https://cssplatformbytha.com/wp-content/uploads/2024/10/World-Order-by-Henry-Kissinger.pdf>
13. Lynch, M. (2016). *The new Arab wars: Uprisings and anarchy in the Middle East*. PublicAffairs. <https://carnegieendowment.org/research/2016/04/the-new-arab-wars-uprisings-and-anarchy-in-the-middle-east>

14. Mearsheimer, J. J. (2014). *The tragedy of great power politics* (Updated ed.). W. W. Norton & Company.
15. Miller, B. (2018). *Grand strategy from Truman to Trump*. University of Chicago Press. https://www.researchgate.net/publication/344573890_Grand_Strategy_from_Truman_to_Trump
16. Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/pantheon_files/files/publication/joe_nye_wielding_soft_power.pdf
17. Pape, R. A. (2005). *Dying to win: The strategic logic of suicide terrorism*. Random House.
18. Rogan, E. (2011). *The Arabs: A history*. Basic Books. https://cpost.uchicago.edu/publications/dying_to_win_the_strategic_logic_of_suicide_terrorism/
19. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books. https://monoskop.org/images/4/4e/Said_Edward_Orientalism_1979.pdf
20. Telhami, S. (2013). *The world through Arab eyes: Arab public opinion and the reshaping of the Middle East*. Basic Books. <https://www.ipinst.org/2013/06/telhami-the-world-through-arab-eyes>

Summary

Kamil Miriyev

The Impact of the U.S. Middle East Policy on Socio-Political Processes in the Arab World

This research study systematically analyzes the impact of US Middle East policy on socio-political processes in the Arab world. The study shows that the US strategy towards the region is mainly based on energy interests, security doctrine and the principles of geopolitical balance of power. After World War II, the increasing political and military involvement of the US in the region has had a significant impact on the internal political development and social dynamics of Arab countries.

The research results show that in some cases, US interventions have created conditions for the weakening of authoritarian regimes and the expansion of political pluralism. In particular, during the 2011 “Arab Spring” processes, the strengthening of public mobilization and youth movements demonstrated an increase in political awareness. The development of social media has enabled the emergence of new forms of political participation.

However, military interventions and a selective approach have led to the weakening of state institutions, a security vacuum and an increase in radicalization in a number of countries. The examples of Iraq and Libya show that regime change without institutional stability does not result in long-term democratic transformation. In general, the impact of US policy is contradictory and multidimensional; regional stability is possible through internal institutional development and strengthening of social consensus.

Keywords: *US Middle East policy; Arab world; socio-political processes; geopolitics; energy security.*

Резюме

Камиль Мириев

Влияние политики США на Ближнем Востоке на общественно-политические процессы в арабском мире

Данное исследование систематически анализирует влияние ближневосточной политики США на социально-политические процессы в арабском мире. Исследование показывает, что стратегия США в отношении региона в основном основана на энергетических интересах, доктрине безопасности и принципах геополитического баланса сил. После Второй мировой войны растущее политическое и военное вмешательство США в регионе оказало значительное влияние на внутреннее политическое развитие и социальную динамику арабских стран.

Результаты исследования показывают, что в некоторых случаях интервенции США создали условия для ослабления авторитарных режимов и расширения политического плюрализма. В частности, в ходе событий «арабской весны» 2011 года усиление общественной мобилизации и молодежных движений продемонстрировало рост политической осведомленности. Развитие социальных сетей способствовало появлению новых форм политического участия.

Однако военные интервенции и избирательный подход привели к ослаблению государственных институтов, вакууму безопасности и росту радикализации в ряде стран. Примеры Ирака и Ливии показывают, что смена режима без институциональной стабильности не приводит к долгосрочным демократическим преобразованиям. В целом, влияние политики США противоречиво и многогранно; региональная стабильность возможна благодаря внутреннему институциональному развитию и укреплению общественного консенсуса.

Ключевые слова: *политика США на Ближнем Востоке; арабский мир; социально-политические процессы; геополитика; энергетическая безопасность.*